

УДК 331.215:330.526.3:330.554

## ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ НИЗЬКОЇ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ В УКРАЇНІ

Чуприна О.О., к.е.н.

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Метою наукової роботи є дослідження причин та наслідків низької оплати праці в Україні, у тому числі аналіз напрямів і механізму впливу низької заробітної плати на розміри національного багатства та виробничі можливості країни. Заробітні плати в Україні є дуже низькими, часто їх розмір є недостатнім для відтворення робочої сили працівників. Це негативно позначається на рівні життя робітників та призводить до значних втрат національної економіки у цілому. Тривале підтримання заробітних плат на низькому рівні є можливим, зокрема, через те, що окремі державні підприємства надають послуги та товари безкоштовно або за заниженими цінами, втрачаючи при цьому можливість відтворювати в необхідному обсязі власні основні засоби. За схожою схемою країна не може відтворити, а отже втрачає, і інші елементи національного багатства (житлову нерухомість, людський капітал країни тощо). Так опосередковано через низькі заробітні плати та занижені ціни на окремі товари і послуги державних підприємств державна власність колишньої УРСР «перетікає» до сучасних власників капіталу. Цей процес супроводжується колосальними втратами: зменшується розмір національного багатства, розміри реального ВВП відстають від потенційно можливих, знижуються майбутні виробничі можливості країни. Тому для забезпечення економічного зростання та розвитку України необхідно якомога скоріше позбутися цінових викривлень як на ресурсних, так і на товарних ринках.

**Ключові слова:** заробітна плата, відтворення, національне багатство, людський капітал, національне виробництво, ціна.

UDC 331.215:330.526.3:330.554

## CAUSES AND CONSEQUENCES OF LOW WAGES IN UKRAINE

Chupryna O.O., PhD in Econ.Sc.

*Yaroslav the Wise National Law University*

The purpose of research is to study causes and consequences of low wages in Ukraine, including an analysis of the trends and the mechanism of the of low wages effect on the national wealth size and productive capacity of the country. Wages in Ukraine are extremely low; their size is often insufficient for the workers labor power reproduction. It negatively affects the workers living standards and leads to the significant losses of the national economy generally. The long-term maintenance of

low wages is possible, in particular, due to the fact that some state enterprises are providing goods and services for free or at low prices, losing the opportunity to reproduce necessary size of their own fixed assets. By a similar scheme the country can't reproduce, and therefore loses, other national wealth elements (residential properties, human capital, etc.) Thus, indirectly through the low wages and low prices of some goods and services, produced by state enterprises, the former Ukrainian SSR state ownership «flows» to the modern capital owners. This process is accompanied by enormous losses: the national wealth size decreases, the volume of real GDP lags behind potential possibilities, the future country production capacity reduces. Therefore, to ensure the economic growth and development of Ukraine it is necessary to get rid of price distortions at both of resource and commodity markets as soon as possible.

**Keywords:** wages, reproduction, national wealth, human capital, national production, price

**Актуальність проблеми.** Заробітна плата – одна із ключових економічних категорій. Вона тісно взаємопов'язана з цілою низкою соціально-економічних процесів та явищ. Так, від її розміру прямо залежать обсяг і структура національного виробництва, рівень життя населення, поточні та майбутні виробничі можливості країни. Протягом усього періоду незалежності для України характерною була і залишається практика виплати низьких заробітних плат, успадкована ще з радянських часів. Наявність диспропорцій на ринку праці та потужний вплив низької вартості трудових ресурсів на соціально-економічний розвиток країни зумовлюють актуальність теми дослідження.

**Аналіз останніх наукових досліджень.** Питання щодо природи заробітної плати, її впливу на відтворювальні процеси в економіці, оптимальних пропорцій первинного розподілу доходів були предметом дослідження багатьох зарубіжних (Ж. - Б. Сей, А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс, Дж. Б. Кларк, А. Маршалл, А. Пігу, Дж. Гелбрейт, К. Джині та ін.) та вітчизняних (Д. Богигя, В. Геєць, Т. Кір'ян, А. Колот, Г. Куліков, Е. Лібанова, В. Мандибура, О. Новікова, О. Палій, О. Поплавська, А. Ревенко та ін.) учених. Причини та наслідки низької оплати праці в Україні розглядалися в роботах таких авторів як В. Геєць, К. Губін, Т. Кір'ян, Ю. Куліков, Е. Лібанова, С. Пирожков, В. Сафонов, О. Сергієнко та ін. [1-4]. Однак визначення механізму впливу низької оплати праці на розміри національного багатства з виявленням кінцевих вигодонабувачів все ще вимагають додаткового дослідження.

**Метою роботи** є дослідження причин та наслідків низької оплати праці в Україні, зокрема аналіз напрямів і механізму впливу низької заробітної плати на розміри національного багатства та виробничі можливості країни.

**Викладення основного матеріалу дослідження.** Однією із конкурентних переваг України часто називають наявність дешевої, але досить кваліфікованої робочої сили. Вважається, що низька ціна якісних трудових ресурсів обумовлює можливість зниження виробничих витрат і сприяє підвищенню рентабельності господарської діяльності, що є суттєвим аргументом на користь вибору країни як об'єкта інвестування [4, с. 20; 5, с. 67; 6]. Значні інвестиції в національну економіку мають призвести до зростання обсягів виробництва та підвищення рівня життя в країні. Однак, існують аргументи на користь протилежного бачення наслідків низької оплати праці в Україні: вона є чинником деградації та руйнування національної економіки. Серед таких аргументів найчастіше згадують [3]:

- низьку купівельну спроможність населення через невисокі доходи, що призводить до низької місткості внутрішнього ринку країни: недостатній сукупний попит обмежує сукупну пропозицію, тобто гальмує зростання обсягів виробництва (за виключенням виробництва продукції для зовнішніх ринків);
- консервацію відсталої структури національної економіки, адже дешева робоча сила знижує стимули до здійснення інвестицій в модернізацію виробничих фондів;
- обмеження можливостей населення здійснювати достатні інвестиції у власний розвиток, що зумовлює зменшення людського капіталу країни та відповідне зниження виробничих можливостей, особливо в сучасних наукоємних сферах.

Більшість дослідників вважають, що негативний вплив низької оплати праці на подальший соціально-економічний розвиток перевищує позитивний як за масштабами, так і за тривалістю [3].

Розуміння руйнівного впливу низької оплати праці на розвиток національної економіки стало причиною стрімкого підвищення реальної заробітної плати з початку 2000-х рр. до кризи 2008 р. Тим не менше, навіть у 2008 р., коли середня заробітна плата українців у доларовому еквіваленті досягла свого піку, рівень оплати праці в Україні у порівнянні з провідними країнами світу залишався вкрай низьким. Криза 2008 р. відкинула Україну на крок назад: у 2009 р. середньомісячна заробітна плата становила 244 дол. США проти 336 дол. США у 2008 р. У наступні роки ситуація знову покращилася (табл. 1).

Таблиця 1 – Середньомісячна заробітна плата в країнах світу у 1995-2013 рр., дол. США [7]

Країна	1995 р.	2000 р.	2008 р.	2009 р.	2013 р.
Швейцарія	4530	3433	6303	6375	7584
Норвегія	2900	2596	6118	5656	6986
Люксембург	3576	2979	6082	5911	6193
Данія	3429	2833	5971	5924	6057
Ірландія	2607	2425	6019	5754	5244
Канада	2065	2305	4153	3928	4905
Швеція	2359	2285	4184	3699	4751
Бельгія	2961	2395	4705	4488	4716
Нідерланди	2948	2341	4760	4626	4703
США	2649	3365	4270	4279	4695
Фінляндія	2385	1997	4243	4156	4437
Австрія	2787	2169	4343	4206	4335
Велика Британія	2302	2802	4514	3900	4195
Німеччина	2862	2179	3954	3750	3978
Франція	2511	1963	3948	3811	3937
Італія	2000	1676	3327	3157	3201
Литва	629	897	3165	2868	2964
Іспанія	1776	1431	3068	3061	2963
Ізраїль	1445	1684	2263	2070	2558
Греція	1089	1062	2556	2564	2047
Португалія	1026	943	1909	1860	1828
Хорватія	532	588	1536	1465	1391
Чехія	339	371	1411	1270	1287
Словакія	330	416	1225	1201	1287
Естонія	207	290	1213	1094	1260
Польща	408	518	1251	991	1148
Угорщина	393	372	1290	1098	1122
Латвія	... <sup>1</sup>	... <sup>1</sup>	1003	914	951
Російська Федерація	... <sup>1</sup>	79	690	589	943
Казахстан	79	101	506	457	715
Румунія	129	133	690	624	673
Білорусь	66	79	414	355	576
Болгарія	... <sup>1</sup>	... <sup>1</sup>	405	429	543
Азербайджан	14	49	335	371	536
Грузія	... <sup>1</sup>	37	359	333	464
<b>Україна</b>	<b>50</b>	<b>42</b>	<b>336</b>	<b>244</b>	<b>410</b>
Вірменія	17	42	287	264	358
Молдова	32	33	246	247	298
Туркменістан	68	115	261	222	... <sup>1</sup>
Киргизстан	..	26	148	145	236
Таджикістан	8	8	71	73	152

...<sup>1</sup> – дані відсутні

Однак кризові процеси та стрімка девальвація гривні у 2014 році зумовили новий різкий спад заробітної плати в країні – до 285 дол США [7].

Таким чином, проблема низької оплати праці українців і досі не розв'язана. За таких умов логічно постає питання про причини подібної ситуації, про виявлення зацікавлених груп у ситуації, що склалася. Найбільш ймовірно, що йдеться про протистояння інтересів двох панівних класів капіталістичного суспільства: власників капіталу та найманих працівників. Однак, не слід забувати про потужний вплив держави на всі соціально-економічні процеси в країні, особливо

зважаючи на її місце і роль у адміністративно-командній економіці, трансформація якої наразі остаточно не завершена.

Згідно з марксистською теорією розподілу доходів, новостворена вартість складається із необхідної та додаткової вартості. Необхідна вартість спрямовується на відтворення робочої сили та сплачується робітникам у вигляді заробітної плати. Додаткова вартість присвоюється промисловим капіталістом у вигляді прибутку, який надалі виступає джерелом доходу власників торгового та позичкового капіталу, а також землі. Між найманими робітниками та власниками капіталу точиться постійна боротьба за збільшення власної частини у новоствореній вартості. Однак, є певний мінімум, нижче якого заробітна плата спускатися не може, принаймні у довгостроковому періоді. Це вартість відтворення робочої сили – вартість підтримання життєвих сил та професійних якостей самих робітників, а також вартість вирощування та навчання нових поколінь [8, с. 346-347].

Ця вартість визначається обсягом необхідних для цього товарів та послуг, які можуть бути створені власною працею в межах домогосподарств або отримані зовні, у тому числі:

- за ринковою ціною;
- за ціною, нижче ринкової (держава може забезпечити зниження цін за рахунок самих виробників або повністю чи частково компенсувати їм недоотриманий прибуток);
- безкоштовно (у переважній більшості випадків за рахунок держави).

У короткостроковому періоді споживчі можливості осіб можуть бути збільшені за рахунок заощаджень, у тому числі за рахунок споживання придбаних (отриманих) раніше товарів тривалого використання, нерухомого майна, а також власного людського капіталу – здоров'я, кваліфікації тощо. Однак використання цих ресурсів без інвестицій у їх відтворення у довгостроковому періоді неможливе, адже призводить до їх вичерпання. Так само і запозичення не можуть розглядатися як джерело відтворення робочої сили у довгостроковому періоді через необхідність повернення боргів та обмеженість доступних позикових ресурсів.

Слід також зазначити, що у сучасному світі, де важливу роль в усіх економічних процесах відіграє держава, відтворення робочої сили відбувається не тільки за рахунок заробітної плати, а й за рахунок інших доходів, зокрема різноманітних видів соціальних виплат. Це разом з

наданням безготівкових пільг і субсидій, а також безкоштовних товарів і послуг створює для власників капіталу можливість сплачувати заробітну плату, нижчу за необхідну вартість. Таким чином роботодавці збільшують частку додаткової вартості у новоствореній, нарощують власний прибуток. Зі сказаного логічно витікає, що державна допомога, призначена робітникам (у розмірі компенсації різниці між заниженою заробітною платою та вартістю відтворення робочої сили) по суті спрямовується не найманим працівникам, а власникам капіталу.

Отримання цього висновку актуалізує питання щодо джерел покриття державних витрат, зумовлених наданням населенню допомоги у натуральній та грошовій формі, а також у вигляді цінових знижок на товари і послуги. Якби такими джерелами були виключно податкові платежі власників капіталу та найманих працівників до державного бюджету, то обґрунтований вище висновок сам по собі не був би свідченням таких суспільних процесів, яким можна дати чітку однозначну позитивну або негативну оцінку. Адже це був би державний перерозподіл доходів між двома панівними класами, які їх і створили. І без додаткового дослідження важко було б визначити суспільну групу, яка в результаті від цього виграє, а яка втрачає. Цілком можливо, що виграють обидва класи, наприклад, якщо держава за рахунок податків безкоштовно або за низькою ціною надає товари та послуги зі значними позитивними зовнішніми ефектами.

Однак, у реальному житті джерелами покриття державних витрат можуть бути не тільки кошти державного бюджету, а й доходи державних підприємств або приватних суб'єктів господарювання – якщо вони надають свою продукцію безкоштовно або за заниженими цінами, то втрачають потенційний дохід, наслідком чого стає зниження прибутку (збільшення збитку); недоотримання доходу може бути компенсоване за рахунок держави (тоді джерелом знову-таки виступає державний бюджет) або може залишитися власним питанням підприємства.

Зауважимо, що виробниками значної частки товарів і послуг, що надаються населенню безкоштовно або продаються за заниженими цінами (житлово-комунальних, освітніх, медичних, транспортних послуг та ін.), є підприємства, засновані на державній власності. Протягом всіх років ринкових трансформацій для них звичайною була практика виробничого використання основних засобів без їх належного відтворення. При цьому, реальні терміни їх експлуатації часто перевищували нормативні.

З цього витікає такий логічний ланцюжок:

1. Власники капіталу прагнуть збільшити власні доходи, тому сплачують заробітну плату, нижчу за вартість відтворення робочої сили.
2. Щоб певним чином компенсувати цей розрив, держава надає товари і послуги за заниженими цінами або безкоштовно.
3. Державні підприємства, що створюють такі продукти, недоотримують прибуток, їх інвестиційні можливості значно скорочуються, вони не спроможні не тільки модернізувати виробництво, а навіть здійснити їх просте відтворення.

Тобто такі державні підприємства поступово втрачають своє майно, а кінцевими вигодонабувачами стають власники капіталу. Так опосередковано державна власність «перетікає» в руки класу капіталістів.

Подібний висновок є правильним і для інших складових національного багатства України, які прямо через приватизацію не стали власністю «нових українських капіталістів», зокрема йдеться про:

- житлову нерухомість, яку населення отримало в результаті приватизації, – у сучасній Україні придбати чи збудувати нове житло за рахунок власних доходів може незначна частина громадян, особливо серед представників класу найманих працівників; житловий фонд країни стрімко зношується, а житлове будівництво має обмежені масштаби – тобто кошти, що мали б йти на амортизацію житла осіб з низькими трудовими доходами перетікають через описаний вище механізм до власників капіталу;
- людський капітал найманих працівників – низькі заробітні плати суттєво скорочують можливості індивідів підтримувати власний професійний рівень, надавати якісну освіту своїм дітям, забезпечувати довге та здорове життя собі та своїм нащадкам – наслідком цього стають, зокрема, такі явища як зниження середньої тривалості життя, зростання кількості інвалідів, зниження якості освіти тощо. Так вартість створеного за радянських часів людського капіталу, що не був відтворений через низькі заробітні плати в часи незалежності, також опосередковано «перетікає» до рук капіталістів.

Таким чином, в процесі розподілу та перерозподілу державного майна УРСР у власність «нових капіталістів» перейшли не тільки об'єкти,

отримані ними прямо шляхом приватизації, а й частина вартості майна окремих державних підприємств та найманих працівників.

З усього сказаного вище стає зрозумілим, хто є кінцевим вигодонабувачем низької оплати праці в Україні, і чому не здійснюються реальні дієві заходи, спрямовані на її підвищення.

Наш уявний опонент може зауважити, що концентрація капітальних ресурсів у руках обмеженої кількості економічних суб'єктів, які мають високі доходи та низьку схильність до споживання, є важливою передумовою накопичення достатнього обсягу інвестиційних ресурсів, необхідних для подальшого розвитку та модернізації національної економіки. Однак реальні процеси, що мають місце протягом усього періоду незалежності, свідчать про цілком протилежне. В країні консервується відстала галузева структура економіки з переважанням виробництв II-IV технологічних укладів, обсяг реальних інвестицій є низьким, а обсяг коштів, переказаних за кордон вітчизняними олігархами, – дуже високим. При цьому низька заробітна дозволяє і надалі отримувати прибуток власникам технологічно відсталих підприємств, робить необов'язковими інвестиції у модернізацію виробництва.

Слід також зазначити, що описаний механізм перерозподілу колишнього державного майна УРСР через низькі заробітні плати і пільгові ціни на товари й послуги, має наслідком не тільки збагачення власників капіталу, а й масштабні втрати національного багатства країни через нераціональне використання наявних ресурсів. Так, зокрема занижені ціни на комунальні послуги призводять до відсутності стимулів у населення до економного їх використання, в результаті чого на обслуговування побутових потреб витрачається набагато більше природних, людських та капітальних ресурсів, ніж це було б за ринкових цін на ці послуги. Занижені заробітні плати у висококваліфікованих робітників призводять до «відтоку мізків». Наявність цінних пільг на транспортні послуги призводить до надмірного, економічно невиправданого збільшення обсягу таких послуг з відповідними витратами ресурсів. Відсутність необхідних інвестицій в оновлення та модернізацію виробництв можуть стати причиною аварій, техногенних лих, простоїв та браків на пов'язаних виробництвах тощо.



Отже, заробітні плати, що не дозволяють забезпечити відтворення робочої сили, призводять до масштабних економічних втрат, руйнують національне багатство країни та суттєво обмежують її потенціал щодо подальшого соціально-економічного розвитку.

Цікаво, що в довгостроковій перспективі низька заробітна плата виявляється не вигідною і для власників капіталу. Здається, чим менший «шматок пирога» отримують робітники, тим більший він у власника капіталу. Однак, не слід забувати про розмір самого «пирога», який міг би бути значно більшим за умови раціонального використання ресурсів країни.

Про правильність цього висновку свідчать такі факти. В Україні частка заробітної плати у собівартості продукції складає 8-11 %, що набагато нижче значення показника у розвинених країнах, де воно досягає 40-50 % [9]. При цьому частка заробітної плати у ВВП країни цілком відповідає значенням показника у провідних країнах світу [10-11]. Дані здаються суперечливими, але це так тільки на перший погляд. Адже у собівартості продукції враховується вартість сировини, матеріалів, напівфабрикатів та іншого, що відноситься до категорії проміжного споживання та у складі ВВП не враховується. Україна виробляє продукцію з низькою часткою доданої вартості, саме тому низька частка заробітної плати у собівартості продукції виявляється досить високою у ВВП. Українська економіка створює незначний обсяг доданої вартості, виробляє «маленький пиріг». І тому абсолютні розміри «шматків» виявляються незначними для всіх учасників виробництва, навіть для тих, хто зміг збільшити свою частку за рахунок інших.

**Висновки.** Заробітні плати в Україні є дуже низькими, часто їх розмір є недостатнім для відтворення робочої сили працівників. Це не тільки негативно позначається на рівні життя окремих робітників та їх родин, а й призводить до значних втрат національної економіки у цілому. В першу чергу йдеться про консервацію застарілої структури національної економіки через відсутність в умовах низької вартості трудових ресурсів стимулів до її модернізації.

Тривале підтримання заробітних плат на низькому рівні є можливим зокрема через те, що окремі державні підприємства надають товари та послуги (житлово-комунальні, транспортні, освітні, медичні послуги та ін.) безкоштовно або за заниженими цінами. При цьому держава не компенсує втрати державних підприємств у повному обсязі, що призводить до поступового зношення основних засобів таких

підприємств без належного відтворення. Через відсутність належної оплати праці країна не може відтворити, а отже втрачає, і інші елементи національного багатства, зокрема йдеться про житлову нерухомість та людський капітал країни. Так, опосередковано через низькі заробітні плати та занижені ціни на окремі послуги державних підприємств, державна власність колишньої УРСР «перетікає» до сучасних власників капіталу. Цей процес супроводжується колосальними втратами: зменшується розмір національного багатства (втрати досягнень минулих поколінь), розміри реального ВВП відстають від потенційно можливих за умови модернізації економіки (поточні втрати), через це знижуються майбутні виробничі можливості країни (втрати майбутніх поколінь).

Таким чином, необхідно якомога скоріше позбутися цінових викривлень у всіх сферах від ринків ресурсів (у тому числі трудових) до ринків товарів і послуг. Встановлення адекватних цін є запорукою раціонального використання ресурсів, і тому виступає як один із найбільш потужних важелів забезпечення майбутнього економічного зростання та розвитку України.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Губін, К. Г. Системні засади нерівності доходів населення в Україні та шляхи їх подолання [Текст] / К. Г. Губін // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право. – 2014. – № 3 (18). – С. 45–58.
2. Кір'ян, Т. М. Гідна заробітна плата у становленні соціальної держави [Електронний ресурс] / Т. М. Кір'ян, Ю. М. Куліков, В. В. Сафонов // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2014. – Вип. 1. - С. 23-31. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vsed\\_2014\\_1\\_6.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vsed_2014_1_6.pdf)
3. Круглий стіл «Вартість робочої сили. Тенденції змін у контексті зростання конкурентоспроможності національної економіки» [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11789/33-Novak.pdf?sequence=1>.
4. Сергієнко, О. Заробітна плата як елемент первинних доходів домогосподарств: сучасний стан і тенденції формування [Текст] // Україна : Аспекти праці. – № 5. – 2011. – С. 15-21.
5. Васильківський, Д. М. Конкуренція в міжнародному бізнесі [Електронний ресурс] : Курс лекцій / Д. М. Васильківський, О. Ф. Яременко. – Хмельницький : ХНУ, 2007. – 80 с. – Режим доступу : [http://studentinterbiz.at.ua/\\_ld/0/87\\_620488\\_107FE\\_va.pdf](http://studentinterbiz.at.ua/_ld/0/87_620488_107FE_va.pdf).

6. Петкова, Л. Муніципальні інвестиції та кредити [Електронний ресурс] : навчальний посібник / Л. Петкова, В. Проскурін. – Київ, 2006. – 158 с. – Режим доступу : [http://ualib.com.ua/b\\_90.html](http://ualib.com.ua/b_90.html)
7. Gross Average Monthly Wages by Country and Year [E-resource]. – Access mode : [http://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/en/STAT/STAT\\_\\_20-ME\\_\\_3-MELF/60\\_en\\_MECCWagesY\\_r.px/?rxid=c4d7d9b4-27a6-4259-ab89-06500e54ed8c](http://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/en/STAT/STAT__20-ME__3-MELF/60_en_MECCWagesY_r.px/?rxid=c4d7d9b4-27a6-4259-ab89-06500e54ed8c).
8. Економічна теорія : політекономія [Текст] : підручник / За ред. В. Д. Базилевича. – 6-те вид., перероб. і доп. – К. : Знання-Прес, 2007. – 719 с.
9. Доспехова, Е. Почему зарплата в Украине в семь раз меньше средней оплаты труда в мире [Электронный ресурс] / Е. Доспехова // Деловая столица. – 08 декабря 2014. Режим доступа : <http://www.dsnews.ua/society/pochemu-zarplata-v-ukraine-v-sem-raz-menshe-sredney-oplaty-08122014100700>.
10. Global Wage Report 2014 / 15 Wages and income inequality [E-resource]. – Access mode : [http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms\\_324678.pdf](http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_324678.pdf)
11. Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.